

ӘОЖ 37.013
ҒТАМР 14.25.09

<https://doi.org/10.51889/2959-5762.2023.78.2.035>

М.Н. Оспанбекова,^{1*} С.Ж. Турикпенова,¹ А.Д. Рыскулбекова¹
¹Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық институты
Арқалық қ., Қазақстан

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАҒЫ ОҚУ РЕФЛЕКСИЯСЫН ДАМУ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ САБАҚ ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ ОРНЫ ЖӘНЕ ҰЙЫМДАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақала бастауыш сыныптағы оқу рефлексиясын дамыту жұмыстарының сабақ құрылымындағы орны және ұйымдастыру ерекшеліктерін айқындауға бағытталып, тиімділігін зерттеу нәтижелеріне сәйкес анықтауға негізделген.

Оқу үрдісіндегі рефлексияны ұйымдастыру мен оқушылардың оқу рефлексиясын дамыту мәселелері бойынша жазылған ғылыми еңбектер талданған. Философиялық, психологиялық және педагогикалық әдебиеттерді теориялық саралау нәтижесінде оқу рефлексиясының түрлері, мазмұны, механизмдері және оқу-рефлексивтік әрекеттің негізінде анықталған ғылыми тұжырымдамалар зерттеліп отырған тақырыптың мазмұнын ашады.

Рефлексияның оқу әрекетінің әртүрлі кезеңінде қолданылуының мақсаты мен мазмұны айқындалған. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдеріне оқу рефлексиясын дамыту жұмыстарының сабақ құрылымындағы орны мен ұйымдастыру ерекшеліктерін практикалық іс-әрекетте қолданудың жолдары көрсетілген. Жаңартылған білім беру бағдарламасы аясында оқушылардың рефлексиясын дамытатын тапсырмаларды тақырып мазмұнына сәйкес іріктеп, оны тиімді қолданудың әдістемелік мүмкіндіктеріне талдау жасалған.

Ғылыми жаңалығы – бастауыш сыныптағы оқу рефлексиясын дамыту жұмыстарының сабақ құрылымындағы орны және ұйымдастыру ерекшеліктерін айқындайтын жаңа мазмұнның теориялық және әдістемелік тұрғыдан негізделген формалары мен тәсілдемелерін әзірлеуден; оқу мен оқытуда оқушылардың оқу рефлексиясын дамытудың негізгі бағыттарын практикалық іс-әрекетпен өзара байланысты қарастырудан тұрады.

Түйін сөздер: Бастауыш сынып; рефлексия; оқу рефлексиясы; жаңартылған білім мазмұны; бағдарлау-мотивациялық; операциялық-орындаушылық; рефлексиялық-бағалау.

Оспанбекова М.Н.,^{1*} Турикпенова С.Ж.,¹ Рыскулбекова А.Д.¹
¹Арқалық педагогикалық институты имені И.Алтынсарин
г. Арқалық, Қазақстан

РОЛЬ И ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ РАБОТЫ В РАЗВИТИИ УЧЕБНОЙ РЕФЛЕКСИИ В СТРУКТУРЕ УРОКА В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Аннотация

Статья ориентирована на определение роли и организации особенностей работы по развитию учебной рефлексии в структуре урока в начальной школе и основана на определении эффективности в соответствии с результатами исследования.

Проанализированы научные труды по вопросам организации рефлексии в учебном процессе и развития учебной рефлексии учащихся. В результате теоретической дифференциации философской, психологической и педагогической литературы виды, содержание, механизмы учебной рефлексии и научные концепции, определенные на основе учебно-рефлексивной деятельности, раскрывают содержание исследуемой темы.

Определены цель и содержание использования рефлексии на разных этапах учебной деятельности. Показаны пути использования роли и организацию особенностей работы по развитию учебной рефлексии в структуре уроков практической деятельности будущих учителей начальных классов. В рамках обновленной образовательной программы были отобраны задания, развивающие рефлексию учащихся в соответствии с содержанием темы и проведен анализ методических возможностей ее эффективного применения.

Научная новизна заключается в разработке теоретико-методологически обоснованных форм и подходов нового содержания, определяющих роль и организацию особенностей работы по развитию учебной рефлексии в начальной школе; рассмотрении взаимосвязисосновных направлений развития учебной рефлексии учащихся в учении и в обучении с практической деятельностью.

Ключевые слова: Начальный класс; рефлексия; учебная рефлексия; обновленное содержание образования; ориентационно-мотивационный; операционно-исполнительский; рефлексивно-оценочный.

Ospanbekova M.,^{1} Turikpenova S.,¹ Ryskulbekova A.*

*¹ I. Altynsarin Arkalyk Pedagogical Institute
Arkalyk, Kazakhstan*

THE ROLE AND FEATURES OF WORK ORGANIZATION IN THE DEVELOPMENT OF EDUCATIONAL REFLECTION IN THE LESSON STRUCTURE IN PRIMARY SCHOOL

Abstract

The article is focused on determining the role and organization of the features of work on the development of educational reflection in the lesson structure in primary school and based on determining the effectiveness in accordance with the results of the study.

The scientific works are analyzed on the organization of reflection in the educational process and the development of students' educational reflection. As a result of the theoretical differentiation of philosophical, psychological and pedagogical literature, the types, content, mechanisms of educational reflection and scientific concepts determined on the basis of educational and reflexive activity reveal the content of the topic under the study.

The purpose and content of the use of reflection are determined at different stages of educational activity. The ways of using the role and organization of the features of the work are shown on the development of educational reflection in the structure of the lesson in the practical activities of future primary school teachers. Within the framework of the updated educational program, tasks that develop students' reflection in accordance with the content of the topic were selected and an analysis of the methodological possibilities of its effective application was carried out.

The scientific novelty consists in the development of theoretically and methodologically based forms and approaches of new content that determine the role and organization of the features of work on the development of educational reflection in primary school; consideration of the relationship of the main directions of the development of educational reflection of students in teaching and learning with practical activities.

Keywords: Primary School; reflection; educational reflection; updated educational content; oriented-motivational; operational-performed; reflexive-evaluative.

Кіріспе. Қазақстан Республикасын әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 30 елдің қатарына қосуда еліміздегі жоғары оқу орындарының негізгі мақсаты – әлемдік стандарттар деңгейінде білім сапасын қамтамасыз ету және білікті кадрларды даярлау жүйесін дамыту болып табылады. Жоғары білімді білікті мамандар өз саласын кәсіптік тұрғыда жетік меңгеруі және қоғамдағы экономикалық және әлеуметтік өзгерістерге, техника мен технологияларға ғылыми тұрғыда баға беріп, олардың жолдары мен үдерісін болжай білуге міндетті.

Болашақ ұрпаққа білім беруде олардың болмыс бітімі, талғам таразысы, талап деңгейін айқындай отырып, оларға нені оқыту керек, қандай білім беру керек деген мәселені нақтылап алу қажет. Ол үшін білім мазмұнын қалыптастырудың теориялық негіздерін анықтау қажеттілігі туындап отыр. Білім мазмұны тарихи сипатқа ие. Олай дейтін себебіміз, ол қоғам дамуының қай кезеңінде болмасын білім берудің мақсаты мен міндеттерін айқындайды. Білім өмір талаптарының ықпалымен, өндірістің және ғылыми білім деңгейінің дамуына байланысты үнемі өзгеріп отырады.

Елімізде орта білім беру мазмұнын жаңарту аясында оқу бағдарламалары мен әр пән бойынша оқу жоспарлары әзірленіп, қолданысқа енгізілуде. Орта білім беру мазмұнын жаңарту аясында дайындалған оқу бағдарламасында: «Қазіргі кезеңде оқушының өз бетімен білімге ие болу барысында оның белсенді іс-әрекетін ұйымдастыру оқу үдерісіне қойылатын негізгі талаптардың бірі болып табылады. Бұл тәсілдеме пәндік білімді, әлеуметтік және коммуникативтік дағдыларды ғана емес, сонымен бірге өзінің жеке мүдделері мен болашағын сезінуге, сындарлы шешімдер қабылдауына мүмкіндік беретін тұлғалық қасиеттерді де меңгеруге ықпал етеді. Мұғаліммен бірлесіп шығармашылықпен айналысу

және серіктес, кеңесші ретінде мұғалімнің қолдауы кезінде оқушының белсенді танымдық қабілеті тұрақты сипатқа ие болады», - деп көрсетілген [1]. Сондықтан да қазіргі кезде жаңартылған білім мазмұнын оқып-үйренудегі рефлексияның педагогикадағы алатын орнының мәні артып, жеке тұлғаны дамытудың негізгі құралы болып отыр.

Философияда рефлексия әуелде тұлғаның санасында және өмірінде болып жатқан өзгерістер туралы ойлану үдерісі [2], ал кейіннен таным әрекеті аспектісінде және оның танымының әдістері мен білім пәні ретінде қарастырылуымен анықталды [3].

Біздің пайымдауымызша, оқу үдерісіндегі рефлексия оқушының өз іс-әрекетін талдап, жинақтап, салыстырып, қорытындылау сынды кезеңдерден тұрады. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдері осы рефлексиялық үдерістерді басшылыққа ала отырып қысқа мерзімді жоспар құруда оқушылардың оқу рефлексиясын дамыту жұмыстарының сабақ құрылымындағы орны мен ұйымдастыру ерекшеліктеріне баса назар аударуы керек.

В. Соловьевтың: «Оқу-таным әрекетіндегі рефлексия – екі сананың қиылысуы, олардың өзара әңгімесі», – деген пікірі М. Бахтиннің идеяларымен сәйкес келеді. Себебі, философ: «Рефлексия арқылы адам өзіне басқа адамға қарағандай қарайды, ал оқу рефлексиясы арқылы – әрекет субъектісі ретінде қарайды», – деп тұжырым жасаған [4]. Бұл жағдай оқушының оқу рефлексиясын жан-жақты түсіндіреді: әрекеттің пәндік мазмұнынан бас тартып, оған бір сәт басқа қырынан қарау керек. Бұдан, болашақ мұғалімдердің оқушылардың зейінін мазмұннан оқу әрекетінің түріне аудара білу әрекеттерін меңгерулері тиіс, – деген қорытынды жасауға болады.

Рефлексия туралы идеялардан адамның танымдық іс-әрекетті тануы жайлы көріністерде байқалады. Мысалы, Д.Гунзаның сөздігінде: «рефлексия – ақыл, ақыл-ойдың өзі туралы, оның операциялары туралы білім», – деп көрсетілген [5]. Бұдан шығатын қорытынды, анықтамалардың сан алуандығына қарамастан, рефлексия ұғымның жалпы мәнінен адам назарының өзіне аударуы байқалады.

А.В. Петровскийдің психологиялық сөздігінде: «рефлексия - субъектінің ішкі психикалық актілері мен жағдайларының өзін-өзі тану үдерісі» деп түсіндіріледі [6]. Дәл осындай түсініктеме Н.И.Конюховтың психологиялық анықтама-сөздігінде [7], Р.С.Немовтың терминдер тізімінде [8] берілген. Кейбір анықтамалықтарда: «рефлексия – өзін басқа адамның тұрғысынан түсіну», – деген ұғым беріледі [9]. Біздің зерттеу мәселеміз тұрғысынан алғанда, рефлексияны таным әрекеті ретінде көрсетілетін анықтамалар маңызды болып табылады. Сонымен қатар, В.В.Юрчуктің психологиялық сөздігінде: «рефлексия – адамның өз іс-әрекетін саналы түсінуі», – деп қарастырылған [10].

«Рефлексия» ұғымын түрліше түсіндірудің себебі, психологиялық-педагогикалық зерттеулерде рефлексия феномені түрлі аспектілерде қарастырылады және соған байланысты оның төмендегідей бірнеше түрлері бар: логикалық; тұлғалық; әлеуметтік; іс-әрекеттік рефлексия. Т.В. Белозерцева, В.В. Давыдов, А.З. Зак, Л.К. Максимов, И.Н. Семенов, Г.П. Щедровицкий т.б. ғалымдар зерттеу жұмыстарында іс-әрекеттік рефлексия, оның ішінде оқу әрекеті аспектісін қарастырады.

Ғалымдардың еңбектеріне талдау нәтижесінде оқу әрекетіндегі бастауыш сынып оқушыларының рефлексиясын арнайы зерттеу нысанына бөлу, оны оқу рефлексиясы ретінде қарастыруға мүмкіндік беретінін көрсетеді.

Ғалым М.М. Мұқанов, рефлексия – теориялық іс-әрекеттің формасы деген жағдай ғылыми рефлексияға қатысты айтылып, оның басқа деңгейлерін қамтымайды. Кең мағынада ғылыми рефлексиядан басқа күнделікті өмірдегі рефлексия да болады, әрине, оларды бір-біріне қарсы қоюға болмайды деген тұжырымды ұсынады [11]. М.М. Мұқановтың пікірінше, адамның өмір сүруінің екі тәсілі бар, бірі тікелей байланыстардан шықпау, екіншісі рефлексияның туындауымен байланысты, бұрынғы үдерісті тоқтатып, үзіп, ойша оның шегінен шығып кету. Бұдан шығатын қорытынды, біз оқушылардың оқу рефлексиясын қалыптастыруда, оқушының мұғалім мен ата-аналардың ықпалынсыз өздігінен білім алып, өзін өзі дамытып, өз іс-әрекетіне рефлексия жасап, өзін өзі бағыттап, бағдарлап, өз іс-әрекетін бағалауға дағдыландыруымыз керек және бұл күнделікті оқу мен оқыту үдерісінде үздіксіз, жоспарлы түрде, мұғалімнің бағыттауымен, бақылауымен жүзеге асырылып отыру керек деп тұжырым жасаймыз.

В.В. Давыдов педагогикалық психологияның зерттеулерінде бастауыш сынып оқушыларының оқу рефлексиясын қалыптастыру үшін бақылау кезеңінің маңызды екендігі атап көрсетеді. В.В. Давыдов бойынша, бақылау кезеңінің мәні – тәжірибелік міндеттің шарттарына әсер ететін жалпы әдістерінің сәйкестігін тексеруінде [12]. Д.Б. Элькониннің пайымдауына, бақылау үдерісінде - оқушы өз қимыл-әрекетін қайта ойластырады, әдістер мен қиындықтардың қайсысын таңдау жөнінде ойланады, түзетулер енгізеді, яғни өз әрекетін рефлексиялайды [13]. Т.В. Белозерцева әр түрлі жас топтарындағы оқушылардың оқу рефлексияларын қалыптастыруды зерттеуде қабілеттер мен әрекеттердің нәтиже-

лерін оларды бақылау мақсатындағы ойлау әрекетінің жалпылау әдісінің көмегімен қарастырылады, – деп тұжырымдайды [14]. Демек, болашақ мұғалімдер бастауыш сынып оқушыларының оқу рефлексиясының ерекшеліктерін білу үшін оқу міндеттері мен нәтижелерінің сәйкестілігін, әрекеттерді орындау шарттарын ұғынулары және талдау жасай алулары керек.

А.К.Маркова, әрекеттің рефлексивті-бағалау компонентіне, дәл осы аспектіге көп назар аударылады. Оо оқушының әрекет субъектісі ретінде қалыптасуы оған өз әрекетін жүзеге асырып, түрлендіру үшін бағалауға мүмкіндік беретін «рефлексия» – деп аталатын жаңа психикалық қасиеттің пайда болғандығын көрсетеді [15]. Л.А.Медникова [16]: «Қорытынды кезеңіндегі оқу рефлексиясы әрекеттің өзін өзі реттеу үдерісіне қатысады, оның одан кейінгі ойларын өзгертіп, танымдық сұраныстарын қайта құруға мүмкіндік береді», – деп тұжырым жасайды. Бұдан шығатын қорытынды, оқу рефлексиясының бақылаушы қызметі жұмыстың қорытынды кезеңінде анықталады.

Рефлексивті оқытуға қатысу нәтижесінде мұғалімдер оқушылардың зерттеу дағдыларын игере алады. Сондай-ақ тиімді оқыту оқушылардан тек пәнді білуді ғана талап етпейді. Болашақ мұғалім оқушылардың оқуға қажеттіліктерін туғызу мақсатында әртүрлі педагогикалық технологияларды пайдаланумен қатар зерттеу дағдыларын, олардың тәжірибелерін, оқу мәселелерін үнемі тексеріп, туындаған мәселелерге жауап беру, оқушыларды оқыту кезінде пайда болады. Болашақ мұғалім оқу үдерісінде рефлексияны қолдану арқылы мәселелерді қоя алатын және шеше алатын, сондай-ақ өз бетінше оқитын оқушыларды оқыту үшін сынып ортасын құра алады. Білім бағалаушылары рефлексиялық практикада ортақ мақсаттарға жету үшін бірлескен іс-әрекетті қолдана отырып, оқушыны белсенді болуға ынталандырады [17]. Демек, оқу мен оқытуда бірлескен іс-әрекет оқу рефлексиясын жүзеге асыруды тиімді етеді деп тұжырым жасауға болады.

Міржақып Дулатовтың көзқарасы бойынша, өзі білу мен өзгелерге білдіру екі түрлі нәрсе. Білгенін кісіге білдіру, балаларды оқыту өз алдына бір ғылым. Мектеп бағдарламасында бірінші орын алған нәрсе - қирағат, баяндап оқыту. Соның үшін оқытушы ең әуелі баяндап оқытудың асыл мақсұтын жақсы білерге керек. Қирағаттың мақсұтын түсінбеген мұғалім үміт еткен пайданы бере алмайды. Балаларға кітаптың құр қарасын саулатып оқыта береді [18, 343б]. Автордың зерттеу еңбегінде қарастырып отырған бұл мәселе қазіргі таңда да өз мәнін жоғалтқан жоқ. Біз болашақ бастауыш сынып мұғалімдеріне ЖОО-да білім мазмұнын оқып-үйрету мен шектелмей, игерген білімін практикалық іс-әрекетте қолдана алатын, кіші жастағы оқушыларды еліміздің жаңартылған бастауыш білім мазмұны аясында оқытудың педагогикалық тәсілдемелерін жете меңгерген, қоғам сұранысын қанағаттандыратын білікті маман етіп даярлуымыз қажет.

Міржақып Дулатовтың пайымдауынша, жас балаларды оқыған нәрсесі хақында ойлануға, оның мағынасын, қасиетін сезіндіруге қалай үйретпек керек? Балаларды оқыған нәрсесін бір-біріне ұқсаттырып ойлануына, оқып шыққан кейін жадында ретті һәм толық мағынасымен қалдыруға әдеттендіру керек. Әрбір жазылған сөз жазушының сезінуімен, естуімен, көруімен шыққан нәрсе. Оқушы да жазушы сезінгендей сезініп, ойлағанындай ойлап һәм сол ойлағанын өз ретімен, өз мағынасымен түсіндірерге һәм қалдырарға керек [18, 344б]. Автордың еңбегінде талданған жұмыс түрлері бүгінгі күнгі рефлексия ұғымының мәнін ашатындықтан, зерттеу тақырыбымыз тұрғысынан байланыстыра талдауды жөн көрдік. Себебі, оқу рефлексиясы – кері байланыс орнатуда оқушының өз іс-әрекетін ой елегінен өткізіп, бақылап, талдап, жинақтап, ой қорытуы десек, оқу үдерісінде оқушылар орындайтын жұмыс түрлері де рефлексиялық тапсырмалардың негізі болатынын аңғарамыз.

Айтылған ойлар болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін оқушылардың оқу рефлексиясын дамытуға даярлау мәселесінің өзектілігіне дәлел бола алады. Философиялық, психологиялық және педагогикалық әдебиеттерді теориялық саралау нәтижесінде оқу рефлексиясының түрлері, мазмұны, механизмдері жайлы алынған және оқу-рефлексивтік әрекеттің негізінде анықталған ғылыми тұжырымдарымыз зерттеліп отырған ғылыми негіздеменің айтарлықтай бөлігін құрайды. Аталған мәселені шешудегі келесі кадам бастауыш сынып оқушыларының оқу рефлексиясын дамыту жұмыстарының сабақ құрылымындағы орны және ұйымдастыру ерекшеліктерін нақтылаумен байланысты қарастырылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Д.Р. Рахимова мен К.А. Куприянованың «Студенттердің рефлексивтілігінің даму деңгейін бағалау», А.В. Карпов, В.В. Пономареваның «рефлексивтілік деңгейін анықтауға арналған сауалнамалары», А.В.Карповтың «рефлексия сынағы», «рефлексивтіліктің даму деңгейін диагностикалау әдістемесі» мен «рефлексивтілік сауалнамасы», В.В. Пономареваның «рефлексивтілік деңгейін анықтау әдістемесі» және В.Н. Карандашевтің «рефлексивтілік сауалнамалары» негізге алынды.

Зерттеу тақырыбын ашу мақсатында талданған ғылыми еңбектерді негізге алып, бастауыш сыныптағы оқу рефлексиясын дамыту жұмыстарының сабақ құрылымындағы орны мен ұйымдастыру ерекшеліктерін айқындау мақсатында бастауыш сынып мұғалімдерінің қатысуымен төмендегідей сауалнамалар ұйымдастырылды. Сауалнамаға Арқалық қаласы білім беру бөліміне қарасты 114 бастауыш сынып мұғалімдері қатысты.

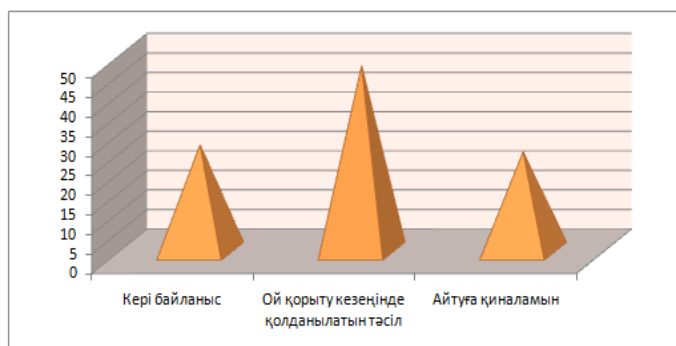
Сауалнама респонденттер саны бойынша барлық қатысушылардың келісімімен өткізілді және белгілі бір тақырып аясында нақты ақпарат жинауды қамтыды. Респонденттерге сауалнаманың мақсаты, талаптары мен ережелері алдын ала таныстырылды. Сауалнама нәтижелері арнайы дайындалған критерийлер бойынша сұрыпталып, сауалнамаларды өңдеу тәртібі, барлық сауалнамаларды толтырудың дұрыстығы, негізгі бөлікке жауаптардың болуы назарға алынды.

«Бастауыш сынып оқушыларының оқу рефлексиясы» атты сауалнаманың сұрақтары төмендегідей мәселелерді қамтыды:

1. «Оқу рефлексиясы» дегіміз не?
2. Бастауыш сыныптағы оқу рефлексиясын дамыту жұмыстарының сабақ құрылымындағы орны туралы не білесіз?
3. Бастауышта оқушылардың оқу дағдыларын дамытуға рефлексия ықпал ете ме?
4. Бастауыш сынып оқулықтарында оқушылардың рефлексиясын дамытуға ықпал ететін тапсырмалардың ұсынылу деңгейі қандай?
5. Оқушылардың оқу рефлексиясын дамытудың қандай әдістері мен тәсілдерін білесіз?
6. Оқы үдерісінде оқушылар қандай рефлексиялық тапсырмалар мен жаттығуларды орындағанда белсенді әрекет жасайды?
7. Бастауыш сыныптағы оқу рефлексиясын дамыту жұмыстарын ұйымдастыру ерекшеліктері туралы қандай пікір білдіресіз?

Нәтижелері. «Бастауыш сынып оқушыларының оқу рефлексиясы туралы не білесіз?» атты сауалнама төмендегідей нәтиже көрсетті:

1.«Оқу рефлексиясы» дегіміз не? деген сұраққа жауап берген бастауыш сынып мұғалімдерінің 27,2% - кері байланыс, 47,4% - сабақтың ой қорыту кезеңінде қолданылатын тәсіл деп жауап берсе, 25,4% - ұсынылған сұраққа толыққанды жауап жазбаған.

Сурет 1. Сауалнаманың 1-сұрағының көрсеткіші

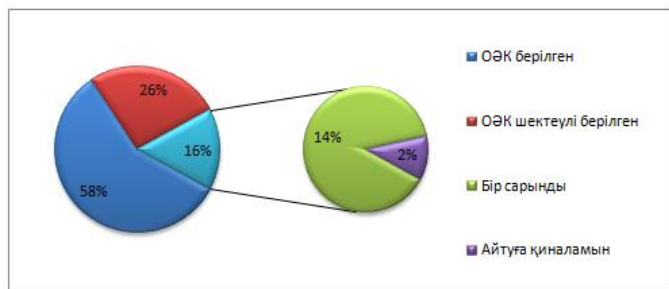
2.«Бастауыш сыныптағы оқу рефлексиясын дамыту жұмыстарының сабақ құрылымындағы орны туралы не білесіз?» деген сұраққа берген жауаптардың 94,8% – сабақтың рефлексиялық-бағалау кезеңінде қолданылады деп жауап берсе, 5,2% – сабақтың барлық кезеңдерінде қолданылады деп жауап берген. Бұдан шығатын қорытынды, бастауыш мектеп мұғалімдерің басым бөлігінде оқу рефлексиясы сабақтың ой қорыту кезеңінде қолданылады деген бір жақты түсінік қалыптасқанын аңғарамыз.

3.«Бастауышта оқушылардың оқу дағдыларын дамытуға рефлексия ықпал ете ме?» сауалына берілген жауаптардың 40,4% – рефлексиялық әрекеттер оқушылардың оқу дағдыларын дамуына тікелей қатысатындығын жазса, 59,6% – оқу дағдыларын дамытуға қарағанда сабаққа деген қызығушылықты арттыратындығын көрсеткен.

4.«Бастауыш сынып оқулықтарында оқушылардың оқу рефлексиясын дамытуға ықпал ететін тапсырмалардың ұсынылу деңгейі қандай?» деген сауалға берілген жауаптардың - 57,8% - негізінен оқулықтар мен жұмыс дәптерлерінде сабақты бағалау мақсатында арнайы тапсырмалар ұсынылғанын

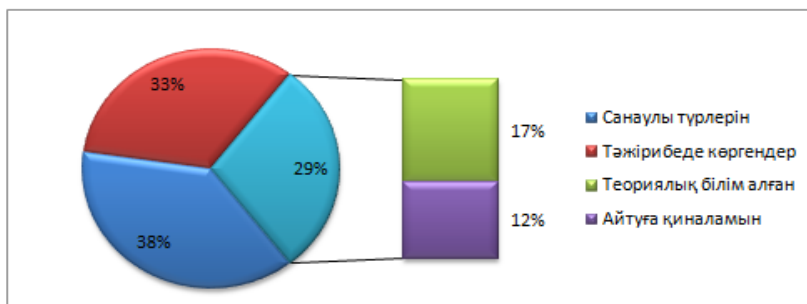
айтса, 26,3 % - оқулықтарда бұндай тапсырмалардың шектеулі берілгенін жазған. 14,1% – олардың бір сарынды берілгенін деген пікір жазса, 1,8 % - толыққанды жауап бермеген.

5.

Сурет 2. Сауалнаманың 4-сұрағының көрсеткіші

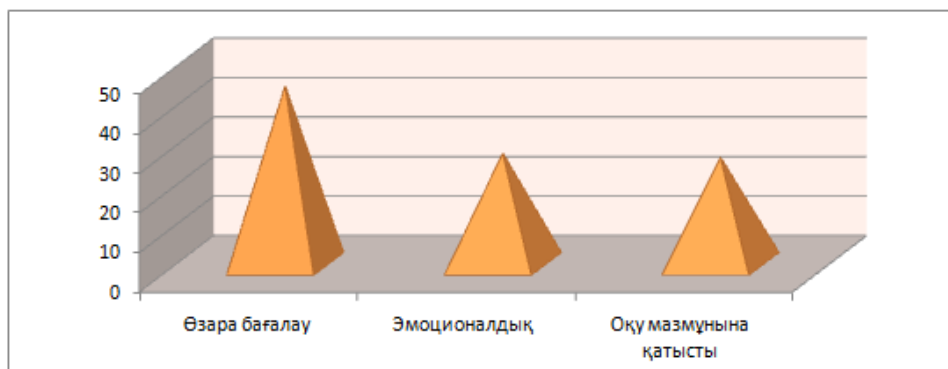
6.«Оқушылардың оқу рефлексиясын дамытудың қандай әдістері мен тәсілдерін білесіз?» деген сауалдың қорытындысы төмендегідей болды: 37,8% – тек кейбір түрлерін білетіндер, 33,3% – мектеп тәжірибесінде көргендер, 16,6% - теориялық тұрғыда оқығандар, 12,3% – білмейтіндер.

Сурет 3. Сауалнаманың 5-сұрағының көрсеткіші

7. «Оқы үдерісінде оқушылар қандай рефлексиялық тапсырмалармен жаттығуларды орындағанда белсенді әрекет жасайды?» сұрағына берілген жауаптар төмендегідей болды. 45% – бірін-бірі бағалағанды, кері байланыс кестелерін толтырғанды ұнатады деп жауап берсе, 28% – эмоционалдық көңіл-күйінің рефлексиясына бағытталған тапсырмаларды орындауда белсенділік танытады десе, 27% – оқу мазмұнына қатысты рефлексиялық тапсырмаларды орындағанды деп түйіндеген.

8.

Сурет 4. Сауалнаманың 6-сұрағының көрсеткіші

9. «Бастауыш сыныптағы оқу рефлексиясын дамыту жұмыстарын ұйымдастыру ерекшеліктері туралы қандай пікір білдіресіз?» сұрағына бастауыш мектеп мұғалімдері төмендегідей пікір білдірген:

– болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін даярлауда оқушылардың оқу рефлексиясын дамытуға бағдарланған пән енгізілсе;

– бастауыш сынып мұғалімдеріне арналған оқушылардың оқу рефлексиясын дамыту жұмыс-тарын ұйымдастыру ерекшеліктері туралы семинар-тренингтер, әр түрлі іс-шаралар ұйымдастырылса;

– оқу рефлексияның түрлеріне, мазмұна қарай жіктеп, рефлексиялық жаттығулар мен тапсырмалардан құралған арнайы әдістемелік құралдар шығарылып, электронды оқу-құралдары жасалса.

Талқылау. Сауалнамадағы 2, 7 – сұрақтар бастауыш сынып мұғалімдерінің оқушылардың рефлексиясын дамытуға даярлығына деген мотивтерін; 1, 3, 4 – сұрақтар осы мәселеге қатысты білімдерінің қаншалықты екендігін; 5, 6 – сұрақтар мұғалімдердің рефлексияны қолдана алу дағдыларының деңгейлерін анықтауға мүмкіндік берді. 4 – сұраққа жауап бермегендер іздену жұмысын жасамайтын, шығармашылықпен жүйелі түрде жұмыс істемейтін мамандар деп қорытынды жасадық.

Алынған мәліметтерді талдаудан шығатын қорытынды: сауалнамаға қатысушы респонденттердің көпшілігінің рефлексия жайлы білімдері толыққанды емес, ұғымды кейбір пәндерді оқу барысында естіген, оның қызметі мен тұлғалық дамуды жүзеге асырудағы мүмкіндіктері жайлы мағлұматтары жеткіліксіз. Кейбір мұғалімдер рефлексияның сабақтарда қолданылатын түрлерінен хабарлары аз, дегенмен рефлексиялауға оқушыларды бастауыш мектептен бастап қолға алу керектігін қолдайтыны және көпшілігінің оларды меңгеруге деген қажеттіліктері бар екенін анықтадық.

Сауалнама нәтижелеріне талдау жасай отырып, біз бастауыш сыныптардағы қолданылатын рефлексиялық тапсырмалар мен жаттығулар сабақтың рефлексиялық-бағалау кезеңінде, яғни ой қорыту сәтінде жүргізіледі деген қате түсінік қалыптасқанын анықтадық. Рефлексия ойлау әрекеті ретінде сабақтың өн бойында, оқу үдерісінің барлық кезеңдерінде ұйымдастырылады және оқу мен оқытудағы іс-әрекеттердің мазмұнына қарай әр түрлі мақсатта жүзеге асырылып отырады. Ойымызды тұжырымдай келе, бастауыш білім беру үдерісінде қолданылатын рефлексияның оқу әрекетінің әртүрлі кезеңінде қолданылуының графикалық бейнесін төмендегі 5-суретте көрсеттік.

Сурет 5 - Рефлексияның оқу әрекетінің әртүрлі кезеңінде қолданылуы

Сабақтың басында, яғни сабақтың бағдарлау-мотивациялық кезеңіндегі рефлексиялық жаттығулардың бірнеше түрлері бар. Мысалы, «Ойлан – жұптас – талқыла», «ББҰ» кестесі, кластер жасау, «Венн диаграммасы», айтылған тезисті дәлелдеу, сөзжұмбақтар шешу, «Аукцион» ойыны, ой қозғау т.с. Сабақтың бұл кезеңінде ұйымдастырылатын рефлексиялық жаттығуларды ұйымдастыру ерекшелігі, ұсынылатын жаттығулардың өтетін жаңа тақырыптың мазмұнын ашуында. Сабақтың бұл кезеңінде жүргізілетін рефлексиялық жаттығуларды ұйымдастыру ерекшеліктері мен әдістемесі қазақ тілінің жұмыс дәптерлері мен оқыту әдістемесінде берілген [19]. Төменде жоғарыда берілген жаттығулардың кейбір түрлерінің ұйымдастыру әдістемесінің үлгісі берілген.

Айтылған тезисті дәлелдеу. Тезистер тақтада беріледі. Оқушылар қалауы бойынша оны дәлелдейді. Мысалы: Құстарды қорғау керек, себебі ...; Аңдарды атуға болмайды, себебі ...; Табиғатты ластауға болмайды, себебі ...

Сонымен қатар оқушылардың жаңа білімдер мен біліктер қалыптастыру кезеңіндегі, яғни сабақтың операциялық-орындаушылық кезеңдегі рефлексиялық жаттығуларды «Стоп кадр», «Дананың кілттері», «Пирамида», «Автор орындығы», «ДЖИГСО» т.с.с. стратегиялардың көмегімен жүзеге асыруға болады.

Мысалы, оқушылардың тыңдалым және айтылым дағдыларын дамытуға ықпал ететін оқушылардың оқу рефлексиясын дамытуға бағытталған «Дананың кілттері» стратегиясын сабақта қолданудың ерекшелігі мен әдістемесі авторлар ұжымымен бірлестікте жазған 2-4 сыныптардың қазақ тілін оқыту әдістемесі құралындағы қысқа мерзімді жоспарда төменде 1-кестеде көрсетілгендей үлгіде берілген [19].

Кесте 1

Қысқа мерзімді жоспар. «Дананың кілттері» стратегиясы

Оқу бағдарламасына сілтеме	Оқу мақсаттары	Ұсынылған оқыту іс-әрекеттері	Мұғалімге арналған ескертпелер (оқыту әдістемесі бойынша)	Оқыту ресурстары
1.1 Тыңдалған материалдың мазмұнын түсіну.	2.1.1.1 тыңдаған материал бойынша түсінбеген сөздерін белгілеу, мәтін мазмұны бойынша қойылған сұрақтарға жауап беру	<p>(МК; Ө) Аудио ұнтаспадан мәтінді тыңдау. Мәтіндегі негізгі ойды анықтау.</p> <p>(МК; Ұ) Түсіндірме сөздіктен сұрақ бойынша ақпарат табу, талдау жасау білігін бағалау.</p> <p>(МК; Т) Топқа бірігу. Топтық тапсырмаларды орындау.</p> <p>1-топ. Ертегіні әрі қарай жалғастыру. 2-топ. Ертегінің мазмұнымен жұмыс жасау, кемшіліктерді анықтау. 3-топ. Жинаған өнімді қалай бөліскені туралы пікір айтып, дәлелдеу. 4-топ. Түлкінің қылығы туралы өз көзқарасын білдіру, олардың орнында өзі болса не істейтінін айту. 5-топ. Кілт сөздердің тізімін жасау. Қарамен берілген сөздердің антонимін табу. Жұмыстарын топта жариялау.</p> <p>(МК; Ұ) Топтық жұмысқа өз көзқарастарын білдіріп, сабаққа рефлексия жасау.</p>	<p>99-сабақ. Дара және күрделі зат есім. 70-жаттығу. Аудио ұнтаспадағы «Түлкі, тасбақа және кене» мәтінін оқушылардың зейін қойып тыңдауына басшылық жасалады. Ертегідегі негізгі ойды анықтайды.</p> <p>Оқулықтағы түсіндірме сөздікпен жұмыс ұымдастырылады. <i>Тасбақа</i> сөзінің мағынасына назар аудартылады. Талдау жасалады.</p> <p>Оқушылардың рефлексиясын, сыни ойлауын дамыту мақсатында мәтін мазмұнымен жұмыс «Дананың кілттері» стратегиясының көмегімен жүзеге асады. Оқушылар топтарға біріктіріледі.</p> <p>1-топ. «Тағы қалай» кілті – ертегіні ары қарай жалғастырады. 2-топ. «Кемшіліктер» кілті – ертегі мазмұнымен жұмыс жасап, кемшіліктерді анықтайды. 3-топ. «Жөнсіздік» кілті – Жинаған өнімді қалай бөліскені туралы пікір айтып, содан соң оны дәлелдейді. 4-топ. «Егерде» кілті –</p>	<p>Оқулық Қазақ тілі, 2-сынып. 99-сабақ «Атамұра», 2017. Аудио ұнтаспа Түсіндірме сөздік</p> <p>Әр топқа кілттер дайындау</p>

			<p>түлкінің қылығы туралы өз көзқарасын білдіре отырып, олардың орнында өзі болса не істейтінін айтады.</p> <p>5 топ. «Әліпби» кілті – берілген тапсырмаға қатысты негізгі кілт сөздердің тізімін А-дан Я-ға дейін әліпби ретімен тізбектейді.</p> <p>«Менің сөзім» стратегиясы бойынша сабаққа рефлексия жасайды. Сыныптан бір оқушы тұрып, оқушылардың топтық жұмысы туралы өз көзқарасын білдіреді. Тақырыптың ашылуы, тірек сөздерді орынды қолдана алуына талдау жасайды. Айтып болған соң, басқа бір оқушының атын атайды. Сөзді сол оқушы жалғастырып, сабаққа рефлексия жасайды. Барлық оқушы сабақты қорытындылауға осы ретпен қатысады.</p>	
--	--	--	---	--

Сабақтың бұл кезеңінде жүзеге асырылатын рефлексиялық жаттығулар «Дананың кілттері» стратегиясы аясында жүзеге асып отыр. Орындалатын тапсырмалар жаңартылған білім беру бағдарламасы аясындағы оқу мақсаттарын жүзеге асырады. Және бір стратегия аясында бірнеше оқу әрекеті жүзеге асырылады. Жаңа білімдер мен біліктер қалыптастыру кезеңіндегі рефлексиялық жаттығуларды ұйымдастыру ерекшеліктері мен әдістемесі төмендегідей бағытта жүргізіледі. Ең алдымен мұғалімнің көмегімен оқушының өзіндік жұмысы ұйымдастырылады. Аудио үнтаспадан мәтінді тыңдап, мәтіндегі негізгі ойды анықтайды. Әрі қарай мұғалімнің көмегімен ұжымдық жұмыс түрі жүзеге асады. Бұл кезде оқушылардың түсіндірме сөздіктен сұрақ бойынша ақпарат тауып, талдау жасау білігі бағаланады. Бұдан кейінгі кезеңде топтық жұмыс ұйымдастырылады. Тыңдалған мәтін бойынша кілттерде берілген тапсырмаларды топта орындау арқылы жаңа сабақтан игерген білімдеріне рефлексия жасайды. Қорытынды сәтте топтық жұмысқа өз көзқарастарын білдіріп, сабаққа рефлексия жасайды.

Сабақтың қорытынды бөлігіндегі, яғни сабақтың рефлексиялық-бағалау кезеңіндегі рефлексиялық жаттығулардың төмендегідей түрлері бар: «Неге? Неге? Неге?», «Өз жауабыңның дәлелі», «Бес саусақ», «Бір сөзбен», «Өз жұмысыңды бағала», тест түрлері: толықтыру, дұрыс жауапты белгілеу, сәйкестендіру және т.б.

Мысалы, төменде берілген 2- суреттегі толықтыру тесті мен 6-суретте берілген «Өз жауабыңның дәлелі» тапсырмалары 1-4 сыныптың қазақ тілі пәнінің жұмыс дәптерлерінде берілген және оқыту әдістемесі мен ұйымдастыру ерекшеліктеріне қазақ тілін оқыту әдістемесінде талдау жасалған [20].

«Өз жауабыңның дәлелі». Берілген сөйлемдерді керекті сөздермен толықтыру арқылы сабақтағы өз іс-әрекетіңе кері байланыс жаса.

1. Сабақ мен үшін _____ болды, себебі _____

2. Сабақтағы ақпарат мен үшін _____ болды, өйткені _____

3. Менің сабақтағы өз жұмысыма _____ себебі _____

Керекті сөздер:

қызықты	түсінікті	көңілім толады
қызықсыз	түсініксіз	көңілім толмайды

Сурет 6 - Өз жауабыңның дәлелі

Рефлексиялық жаттығулар мен тапсырмаларды орындау барысында бастауыш сынып оқушылары өз іс-әрекетіне сыни тұрғыда қарап, ой қорытуға дағдыланады. Оқу үдерісінде рефлексия жасау негізінде оқушының тұлғалық сапасы және өз жетістіктерін бағалауының жаңа бағыттары көрініс табады. Бастауыш сынып оқушыларының рефлексиялық жаттығулар мен тапсырмаларды орындау негізінде сыни тұрғыда ойлауын дамытуда жеке даралық ерекшеліктері ескерілуі қажет. Әр сабақта берілген тапсырмалар мен жаттығулар оқушылардың өтілетін материалды өздігінен игеріп, ізденуіне, сыни тұрғыда ойлауын дамытып, кері байланыс жасауына бағыттталып, ұсынылатын тапсырмалар өзіндік, жұптық, топтық жұмыс түрлерінде көрініс табуы керек. Бұл өз кезегінде оқушылардың бірлескен топтық жұмыстар негізінде сыни тұрғыдан ойлауларын дамытуға да түрткі болады.

Қорытынды. Ойымызды қортындылай келе, қазіргі кезде дамыған 30 елдердің қатарына кіру бағытында білім мазмұнын өзгерту мақсатында негізгі ұстанымдар анықталды. Білім беруді дамыту стратегияларының негізінде 2016-2022 жылдар аралығында жаңартылған білім беру бағдарламалары аясында жалпы білім беретін мектептерде білім алу мен білім беруде елеулі өзгерістер енгізілді. Соның бірі оқушылардың оқу рефлексиясын дамыту. Кез-келген іс-әрекетте оқушы өзін өзі бағдарлап, бағыттап, өзін өзі бағалап, өз іс-әрекетіне кері байланыс орнатып, рефлексия жасай алу керек. Және ол барлық оқу үдерісінде, күнделікті жүзеге асып отыруы қажет. Ол арқылы біз кез келген жағдайда, кез келген мәселені шешуде қалыптан тыс ойлайтын, оң шешім қабылдайтын, сыни ойлау дағдылары қалыптасқан жеке тұлға қалыптастырамыз.

Ғылыми әдебиеттерді, нормативті құжаттарды, экспериментті зерттеулерді сараптау нәтижелері бастауыш сыныптағы оқу рефлексиясын дамыту жұмыстарының сабақ құрылымындағы орны және ұйымдастыру ерекшеліктері мәселелерінің әлі де зерттеуді қажет ететіндігін және өзекті екендігін көрсетіп отыр. Бастауыш сынып оқушыларының оқу рефлексиясын дамытуда болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін мақсатты түрде қалыптастыру үшін арнайы пән оқытылуы керек. Болашақ мұғалімдерге оқушылардың оқу рефлексиясын дамыту бойынша мақсатты түрде, саналы, тиімді әрекет жасауға мүмкіндік беретін, оқу рефлексиясының құндылығын, жеке сипаттамасын, кәсіби білім мен әрекетін дамытатын және аталған салада кәсіби жетілуге мүмкіндік беретін тұтас кешеннің қажеттілігін сауалнама нәтижелері көрсетіп отыр.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы Қазақстан Республикасы Президентінің 2019 жылғы 27 желтоқсандағы, №988 Жарлығы// <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000988>
2. Доценко, Л. Ю. Античная философия [Текст] / Л. Ю. Доценко. – СПб., 1989.-412 с.
3. Философский энциклопедический словарь [Текст] / Под ред. В.С. Степина. –М.: Высшая школа, 1991. – 574 с.

4. Соловьев В. *Оправдание добра* [Текст] // Сочинения. В 2 т. Т. 1. / В.Соловьев.-Изд. 2-е.- М., 1990.-311, [1] с.
5. *Философский словарь* [Текст] / Под ред. Дагоберта Гунза; пер. с англ. Н.А. Соколова. – М., 1965. – 575 с.
6. *Краткий психологический словарь* [Текст] / Сост. Л.А.Кариенко и др.; под общ. ред. А.В. Петровского. – М.: Просвещение, 1985. – 431 с.
7. *Словарь - справочник по психологии* [Текст] / Сост. Н.И. Конюхов. – М., 1996. – 428 с.
8. Немов, Р. С. *Психология* [Текст]: учеб. для студентов высш. пед. учеб. заведений. В 2 кн. Кн. 1. *Общие основы психологии* / Р. С. Немов. – М., 1994. – 576 с.
9. *Психологический словарь для учителей и руководителей общеобразовательных учреждений* [Текст] / Под ред. А. В. Запорожца. – Р-на-Д: «Феникс», 1995 – 554 с.
10. *Современный словарь по психологии* [Текст] / Авт.- сост. В.В. Юрчук. – Минск: Элайда, 2000. – 704 с.
11. Муканов М.М. *Гипотеза лингвистической относительности Б. Уорфа и этнопсихология* [Текст]/ *Интеллект и речь*. – Алма-Ата, 1972. – С.90-100.
12. Давыдов, В. В. *Проблемы развивающего обучения* [Текст] / В. В. Давыдов. – М.: Просвещение, 2003. – 239 с.
13. Эльконин, Д. Б. *Психологические вопросы формирования учебной деятельности в младшем школьном возрасте* [Текст] / Д.Б. Эльконин // *Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии* / Под ред. И. И. Ильасова, В. А. Ляудис. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1981. – 304 с.
14. Белозерцева, Т. В. *Педагогическая технология формирования рефлексии школьников в процессе обучения* [Текст]: дис...канд. пед. наук/ Т. В. Белозерцева. – Челябинск, 2000. – 195 с.
15. Маркова, А.К. *Формирование учебной деятельности и развитие личности младшего школьника* [Текст] / А.К. Маркова // *Психические критерии эффективности учебного процесса: сб. науч. тр.* – М., 1977. - 226 с.
16. Медникова, Л.А. *Рефлексивная деятельность школьника* [Текст] / Л.А. Медникова // *Начальная школа плюс До и после*. – 2008. – № 1. – С. 72-75.
17. Çimer, Atilla & odabaşı, Sabiha & Vekli, Gulsah & Doç, Yrd & Teknik, Karadeniz & Fatih, Üniversitesi & Fakültesi, Eğitim & Fen, Ortaöğretim & Alanları, Matematik & Bölümü, Eğitimi & Eğitimi, Biyoloji & Dalı, Anabilim. *How does Reflection Help Teachers to Become Effective Teachers?*// *International J. Educational Research 2013 Vol.1 Issue 4, ISSN:2306-7063* https://www.researchgate.net/publication/337992327_How_does_Reflection_Help_Teachersto_Become_Effective_Teachers
18. *Психология. Адамзат ақыл-ойының қазынасы. 10 томдық: Қазақтың психологиялық ой-пікірлері* [Текст]. 10- том/Жетекшісі - акад. Ә.Н. Нысанбаев. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2006. – 480б.
19. Қазақ тілі. Оқыту әдістемесі. 1-2бөлім. Жалпы білім беретін мектептің 3-сынып мұғалімдеріне арналған[Текст]. ҚР Білім және ғылым министрлігі ұсынған. (электронды диск)/ Ә.Е. Жұмабаева, М.Н. Оспанбекова – Алматы: Атамұра, 2018.
20. Қазақ тілі. №3 жұмыс дәптері. Жалпы білім беретін мектептің 3-сыныбына арналған [Текст]. ҚР Білім және ғылым министрлігі ұсынған / Ә.Е. Жұмабаева, А.С. Амирова, М.Н. Оспанбекова. – Алматы: Атамұра, 2018. – 32 б.

Referenes:

1. *State program for the development of education and science in the Republic of Kazakhstan for 2020-2025 decree of the president of the Republic of Kazakhstan dated December 27, 2019, No. 988*// <http://adilet.zan.kz/goose/docs/P1900000988>
2. Dotsenko, JI. Y. *Antic philosophy* [text] / JI. Y. Dotsenko. – SPB., p.1989.– 412
3. *Philosophical encyclopedic dictionary* [text] / Ed. B.C.Stepina. – М.: Higher School, 1991. p.– 574.
4. Solovyov, V. *Justification of kindness* [text] // *Composition. V. 2 T. T. 1.* / V. Solovyov. "Pub." 2-Ed.– М., 1990. p.-311.
5. *Philosopher's dictionary* [text] / Ed. DagobertaGunza; trans.English. N.A.Sokolova. – М., 1965. p.– 575
6. *Short psychological dictionary* [text] / Comp. Л.А.Кариенко and oth."pub," А.В.Petrovsky. – М.: Prosveshchenie, 1985. p.– 431
7. *Dictionary of psychology* [text] / Comp. N.I.Konyukhov. – М., 1996. p.-428

8. Nemov, R.S. Psychology [text]: book for students of higher education. In 2 books. 1. General basis of psychology / R.S. Nemov. – M., 1994. p.-576
9. Psychological dictionary for teachers and heads of educational institutions [text] / Ed. A.V. Zaporozhtsa. -R-na-D: Fenix", p.1995-554
10. Modern dictionary in psychology [text] / Author.comp. V.V.Yurchuk. – Minsk: Elaida, 2000.p. - 704.
11. Mukanov M.M. Hypothesis of linguistic identity B.Warf and ethnopsychology [text]/ intelligence and speech. -Alma-Ata, 1972. p. 90-100.
12. Davydov, V.V. The problem of developing education [text] / V.V.Davydov. – M.: Prosveshchenie, 2003. p.- 239.
13. Elkonin, D.B. Psychological issues of forming educational activities in younger school age [text] / D.B.Elkonin //Anthology on higher and pedagogical psychology / Ed. I.I.Ilyasova, V.A.Lyaudis. – M.: Ed.Moscow UN, 1981. p.– 304.
14. Belozertseva, T. V. Pedagogical technology of forming reflection of schoolchildren in the process of Education [text]: dis..cand. ped.sci/ T.V.Belozertseva. – Chelyabinsk, 2000. p.– 195.
15. Markova, A.K. Formation of educational activities and development of personal qualities of young schoolchildren [text] / A.K.Markova // Psychological criteria for the effectiveness of the educational process: coll.sci.stud. – M., 1977 .p.– 226.
16. Mednikova, JI. A. Reflexive activity of the schoolchildren [text] / JI.A.Mednikova / /Primary school pro before and after. – 2008. – №1. – p. 72-75.
17. Çimer, Atila & odabaşı, Sabiha & Vekli, Gulsah & Doç, Yrd & Teknik, Karadeniz & Fatih, Üniversitesi & Fakültesi, Eğitim & Fen, Ortaöğretim & Alanları, Matematik & Bölümü, Eğitimi & Eğitimi, Biyoloji & Dalı, Anabilim. How does Reflection Help Teachers to Become Effective Teachers?// International J. Educational Research 2013 Vol.1 Issue 4, ISSN:2306-7063 https://www.researchgate.net/publication/337992327_How_does_Reflection_Help_Teachersto_Become_Effective_Teachers
18. Psychology. Treasure of the human mind. 10 volumes: Kazakh psychological thoughts [text]. Volume 10 / Head-ACAD. A.N.Nysanbayev. – Almaty: Taimas publishing house, 2006.p.– 480.
19. Kazakh language. Teaching methodology. Part 1-2. For teachers of the 3rd grade of secondary school [text]. Recommended by the Ministry of Education and science of the Republic of Kazakhstan. (electronic disk) / A.E.Zhumabayeva, M.N.Ospanbekova -Almaty: Atamura, 2018.
20. Kazakh language. Workbook №3. For the 3rd grade of secondary school [text]. Recommended by the Ministry of Education and science of the Republic of Kazakhstan / A.E. Zhumabayeva, A.S. Amirova, M.N. Ospanbekova. – Almaty: Atamura, 2018.p. – 32.